

Az európai könyvkiadás a 16. század végén

1. Az ellenreformáció és a könyvek

A tizenhatodik század végi könyvkiadás történetének egyik legjellemzőbb tényezője egy új teológiai irodalom születése, valamint gyors és módszeres elterjedése. Hogyan keletkezett ez az irodalom? Milyen tényezőknek köszönhető, hogy ilyen gyorsan elterjedt egész Európában? Ezek az első kérdések, amelyekre itt felelnünk kell, és amelyek elvezetnek bennünket ahhoz, hogy felidézhesük az ellenreformáció könyvkereskedelemmel és -kiadással kapcsolatos politikájának nagy problémáját.

* * *

A katolikus egyház, legalábbis kezdetben, rokonszenvvel fogadta a könyvnyomtatás megjelenését. Mindazonáltal elég gyorsan megértette: az új találmánnyal azt kockáztatja, hogy a heterodox szövegeknek is nagy térhódító erőt ad; ez a félelme beigazolódott azzal, hogy olyan humanisták, mint Lefèvre d'Étaples, Erasmus vagy Robert Estienne a Szentírás és az egyházatyák munkáinak igen tudós kiadásait publikálta, melyeknek új hangja sértett bizonyos teológiai gyakorlatot, és amelyek nagyon gyakran merésznek ítélt állításokat tartalmaztak az előszavakban vagy a záró kommentárokbán. Meg is erősödött az egyházi cenzúra. Később a nyomtatás úttörőinek gyakorlata nagyon gyakran a néphez intézett felhívás formáját öltötte, mely ettől kezdve hivatott lett értelmezni a Bibliát és dönteni a hitvitákban. Bebizonyította, ha egyáltalán még kellett bizonyítani, hogy az ortodoxia fenntartásához szükség van a nyomtatás szigorú felügyeletére, a könyvkiadás rendszeres ellenőrzésére, és sok esetben még a cenzúra által engedélyezett művek olvasásának szabályozására is. Erről az egyházi hatóságok minden szinten számos ítéletet és határozatot hoztak, ezeket végül a tridenti zsinat felülvizsgálta, kodifikálta és kiegészítette. Így történt, hogy a pápa ennek a zsinatnak a végén, 1564 márciusában kiadott egy különösen fontos és gondosan felépített indexet (azaz a tiltott könyvek jegyzékét), ami a műfaj későbbi kiadásainak mintájául szolgált, ebben nem habozott közismert eretnekek neveit olyan szerzők mellett szerepeltetni, mint Erasmus, Macchiavelli vagy Boccaccio. Ugyanakkor

hoztak tíz általános szabályt is – a híres index-szabályokat –, melyek arra voltak hivatva, hogy a hívek magatartási irányadójaként szolgáljanak mind a tanulmányaik, mind a pedig műveik tekintetében. A kerülendő műveket hét általános kategória szerint csoportosították; egyébként az említett szabályok közül a tizedik szabályozta a könyves mesterségek gyakorlatát, és megszabta a büntetéseket azok számára, akik kinyomtatták, eladták vagy akár csak birtokolták is a tiltott műveket. Végezetül meghatározta, hogy minden kéziratot még a nyomtatás előtt engedélyeztetni kell az ordináriussal vagy a helyi inkvizítorral, aki egyébként a műhelyek és a könyvesboltok gyakori ellenőrzését is végezte.

Jellemző vonás az is, hogy ettől fogva az ellenreformáció teológusai nemcsak az eretnek művek és a kártékony könyvek olvasásának és terjesztésének korlátozását tartották szükségesnek. Általában nem lelkesedtek azokért az eredményekért, amelyek az eretnekek következetesen vulgáris nyelvhasználatából származtak.

Főleg a szabad értelmezés lehetősége veszélyeztette a dogma stabilitását, és ez a veszély olyan nagynak tűnt szemükben, hogy a zsinat folyamán még az a kérdés is felmerült, ne tültsák-e meg – a Szentírás fordítását elkerülendő –, hogy a szent szövegek kevésbé tanult hívek kezébe kerüljenek, vagyis olyanokhoz, akik nem elég felkészültek jelentésének önálló értelmezésére. Mivel olyan országok képviselőinek kérésére, ahol a protestantizmus teret nyert, ezt az indítványt elutasították, legalábbis az index 4. szabályában rögzítették, hogy a Szentírás teljes fordítását csak írásos engedéllyel olvashatják a hívők, melyet az érsek vagy a helyi inkvizítor ad ki a plébánossal vagy az érintett gyóntatóval való konzultáció után.

Ezt a döntést összevetve a liturgia ügyében hozotttal, amely szentesítette a latin nyelv használatát a miséken és a szentségek feladásakor – a papokat bízva meg a vulgáris nyelven adott szükséges magyarázatokkal – megállapíthatjuk, hogy az egyház fejei az ortodoxia fenntartásának érdekében arra törekedtek, hogy a hívek tömegét fordítsák el a vallás két alapvető könyvének – a Bibliának és a misekönyveknek – közvetlen olvasásától. Mindenben a pap magyarázataira, a szentbeszédek és a prédikációk eligazításaira, valamint ezek minél sűrűbb forgatására utalták a híveket. Logikusnak tűnt tehát, hogy az egyház minden erejét felhasználva harcoljon azért, hogy az eretnekséggel kapcsolatban álló teológusokat – nevezetesen a franciakat, akik egyre inkább hajlamosak voltak arra, hogy saját nyelvüket használják a teológiai jellegű publikációkban, és főként, arra, hogy gyarapítsák a patrisztikus szövegek fordításainak számát – rákényszerítse, csak elkerülhetetlen esetekben, azaz a protestánsokkal folytatott

hitvitákban, használják ezt a nyelvet. És joggal gondolhatjuk, hogy a dogma és a tanulmányok területén a latin nyelv használatához való visszatérés, ami ellen később, a 17. század közepén a janzenistáknak fel kellett lázadniuk, a 16. század végén elősegítette, hogy a hitük elmélyítésén fáradozó elmék az igazi spiritualizmus útjai felé orientálódjanak, és ezzel a katolikus reneszánsz lényegében misztikus mozgalommá váljék, szemben a protestantizmus bizonyos racionális és logikus vonásaival.

* * *

Mindazonáltal az ellenreformáció egyháza csak úgy győzhetett az eretnekséggel szemben, vagy legalábbis úgy lehetett úrrá a helyzeten, ha ellenfele feletti erkölcsi fölényre tett szert, saját reformját és reneszánszát megvalósítva. E célból át kellett vizsgálnia az addig használt, annyi jogos kritikánká kitett szövegeket, el kellett mélyülnie a Szentírás értelmezésében és fel kellett újítania a hagyományokat a patrisztika tárgyában a humanista filológiai iskolához fordulva; a dogma pozitív módszerekkel való megvilágításával végül meg kellett újítania a skolasztikus szintéziseket.

Ezt az óriási munkát a 16. század első felében kezdték meg a gyakran elszigetelt kutatók, majd a század második felében katolikus tudósok és teológusok követték őket a pápák irányításával, ez utóbbiak ugyanis magukra vállalták az ösztönzést és a törekvések koordinálását, sőt az előforduló konfliktusok feletti bíraskodást is.

A zsinat atyái alapvető határozatokat hoztak a Szentírás és a liturgia lényeges területeire vonatkozóan. Ezeknek a határozatoknak olyan következményei lettek a kiadás fejlődésére nézve, amelynél érdemes egy kicsit elidőzni. A Szentírásra vonatkozó kérdésekben mindenképpen azon voltak, hogy véglegesen rögzítsék az egyház doktrináját; szilárd és stabil alapot kívántak biztosítani a dogmának, és minden tétovázás nélkül a *Vulgatát* nyilvánították az egyház autentikus szövegének, hangsúlyozva egy gondosan átvizsgált kiadás szükségességét, harcolva a szent szövegek ekkorra már széles körben elterjedt hűtlen vagy eretnek fordításai ellen. Ez az ünnepélyes kinyilatkoztatás mindenekelőtt azt kívánta bizonyítani, hogy egyedül a *Vulgata* alkalmas rá, hogy a művelt hívek kezébe adják, hogy a prédikációkban és a közvállásosságának táplálására szánt művekben is ezt kell idézni; azonban azt sem tagadták, hogy a Szentírás többi fordításának is vannak bizonyos értékei – különösen a *Septuagintának*, melynek javított kiadásban való megjelentetését ajánlották a pápának. Éppen ezért, ha hozzátesszük, hogy ugyanebben a korban a pápa némi megkötéssel engedélyezte Plantinnek, a nagy antwerpeni nyomdásznak,

hogy a spanyol király, a „legkatolikusabb” II. Fülöp által adott hiteleknek köszönhetően belefogjon egy poliglott Biblia kiadásába, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy a katolikus egyház fejei felismerték, elő kell készíteni a jövőt, és a kellő mértékig szabad kezet kell adni a teológusoknak abban, hogy a *Vulgata* szövegét értelmezzék, de szükség esetén az isteni szöveg többi recenziója segítségével bibliamagyarázataikban korrigálják is azt.

Ami a liturgiát illeti, a zsinat atyái felismerték a teljesítendő feladat nagyságát. A humanisták munkájának fényében úgy tűnt, hogy sok hagyomány, sok szokás nyugszik téves alapon – olyannyira, hogy a reformáció számos helyi tradícióból csúfot űzött. Ebben a szituációban, mint tudjuk, elhatározták, hogy a pápára bízzák a szövegrevizió megoldásának gondját, ami nagy lélegzetű munkának mutatkozott, valamint tőle várták azt is, hogy a római szokásnak megfelelő új egyházi könyvek publikációját előkészítse. Ezzel egyidőben egyesítési mozgalom is kezdődött, amelynek Franciaországot illető következményeit még alkalmunk lesz felmérni. Ha hozzátesszük, hogy a vallási tanítás fejlesztése érdekében az atyák arra is gondoltak, hogy egy olyan egyszerű katekizmus megszerkesztését javasolják, amelynek elemeit megpróbálták össze is gyűjteni, megállapíthatjuk, hogy mikorra véglegesen feloszlottak, már egy valódi publikációtervezet alapjait vetették meg, amelynek megvalósulását érdekes végigkövetnünk.

* * *

Az így megvalósítandó művek közül elsőként a katekizmust hozták létre (1564); utána jött a breviárium (1568), majd a misszálé (1570), ezeket pedig egyéb liturgikus könyvek követték. Ugyanakkor a *Septuaginta* pápai kiadását 1587-ben jelentették meg a Carafa bíboros által irányított szakértőcsoport gondozásában, amelynek a francia Pierre Morin is tagja volt. Végül 1592-ben sok nehézség után megjelent a *Vulgata* revideált szövege.

Hátra volt még a terjesztés biztosítása és a művek használatának előírása. A feladat nem volt könnyű. De a római egyházi körök nagyon korán tudatára ébredtek: jól felszerelt nyomdára van szükségük ahhoz, hogy korrekt kiadványokkal szállhassanak szembe az eretnekekkel. 1540 körül Cervini bíboros le is telepített Rómában egy tehetséges nyomdászt, Antonio Bladot. Később költséget nem kímélve csábították el Velencéből Paulus Manutiust (1561), és tették meg a „Stamperia del popolo romano” fejevé, ahol kinyomtatták a római katekizmust, a breviáriumot és a misszálét, valamint az atyák számos munkáját és sok teológiai művet. Végül, e kísérlet bukása után, V. Sixtus elhatározza egy anyagilag megfele-

lően támogatott hivatalos nyomda – a Vatikáni Nyomda – felállítását, Domenico Basa irányításával.

Kézenfekvőnek és előnyösnek látszott, bizonyos nyomdászok számára a Biblia és a római szokások kettős monopóliumát biztosítani; és valóban, a zsinat hangsúlyozta: meg kell akadályozni, hogy a jövőben a kevés hithű nyomdászok, a reformáció által mindennapossá tett gyakorlat szerint, egy helyenként átdolgozott szöveget jelentessenek meg katolikus Bibliaként. Ráadásul – míg a pápa előírja az egyházi könyveket illető római szokások tiszta és egyszerű átvételét azoknak az egyházaknak és rendeknek, amelyek nem rendelkeztek legalább két évszázada ettől eltérő gyakorlattal – attól is tarthattak, hogy néhány nyomdász a helyi klérus hatására megpróbál módosítani különböző passzusokat, és újra felvenni a római szövegbe olyan hagyományokat, amiket az ortodoxia ártalmasnak ítélt. Ha hozzátesszük, hogy ezeknek a megreformált szokásoknak a kinyomtatása hatalmas könyvkereskedői üzletet jelentett a korban – mivel nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy Európa legnagyobb részét el kellett látni breviáriumokkal, misekönyvekkel és más liturgikus művekkel –, érthető, hogy a pápa úgy vélte: számos és kitűnő oka van arra, hogy kizárólagos monopóliumot adjon olyan könyvkereskedőknek, akikben megbízott, így például Paulus Manutiusnak.

Ez a határozat nagy tiltakozást váltott ki az európai nyomdászok és könyvkereskedők körében; még a francia és a spanyol király is közbelépett; II. Fülöp elérte, hogy Manutius megossa a breviáriumot illető kiváltságát Plantinnel, majd pedig azt, hogy az antwerpeni nyomdászokat bizzák meg a spanyol korona országainak ellátásával. Ami III. Henriket illeti, elhatározta, hogy olyan monopóliumot adományoz királysága területén az imakönyvek kiadására specializálódott nagy párizsi könyvkereskedőnek, Kervernek, amelyhez hasonlót Plantin kapott a spanyol országokra vonatkozóan.

Kevéssel ezután a pápák drákói határozatot hoztak a Biblia kiadásának elterjesztésével kapcsolatban; amikor V. Sixtus 1587-ben megjelentette a *Septuaginta* felülvizsgált szövegét, azzal kezdte, hogy a Vatikáni Nyomdának az egész keresztény világra szóló tíz éves kiváltságot biztosított; majd amikor megjelentette a *Vulgata* szövegét, nem érte be a hasonló előjog adományozásával, de az *Aeternus ille* bullában azt is megtiltotta minden nyomdásznak és könyvkereskedőnek, hogy ettől kezdve a Szentírás bármely egyéb kiadását kinyomtassák vagy árusítsák. Bár a spanyol király lebeszélte nagykövetét a tiltakozásról, a velencei dózse képviselője nem hagyta annyiban a dolgot, és nem győzte hangsúlyozni, micsoda sé-

relmeket jelentenek ezek az intézkedések városa könyvkereskedőinek. Tudjuk, hogy mivel a pápa ezenközben már elhunyt, Bellarminonak sikerült rávennie utódait arra, hogy megállítsák a *Vulgata* e vitatható kiadásának elterjedését, és hogy hagyják figyelmen kívül az *Aeternus ille* bullát, aminek megvolt az a hátránya, hogy a pápai tekintélyt a filológia ingoványos talajára vezette; ugyanakkor a kiváló hitvitázó arra törekedett, hogy rábeszélje a pápaságot, ne hozzon korlátozó intézkedéseket a pápai *Vulgatán* kívül a Szentírás egyéb változatai kiadásának ügyében, és tézisének védelmére felhozta a tridenti zsinatnak e kérdésben sokkal kidolgozottabb határozatait. Ám végül csak részleges engedményt kapott: a VIII. Kelemen által kihirdetett végleges kiadás előszavában csak pontosították, hogy azok a nyomdászok, akik a pápai kiadást újra kinyomtatnák, semmi esetre sem csatolhatnak a lap alján vagy a margón jegyzeteket vagy kommentárokat a *Vulgata* szövegéhez; mindazonáltal egy ügyes fordulattal hozzátették, hogy más betűtípussal szedve azért a kötet végén elhelyezhetik ezeket. Mindebben nem volt szó a korábbi tilalmakról; de ugyanakkor egy, az *Aeternus ille* bullánál kevésbé ünnepélyes jellegű pápai brève megerősítette a Vatikáni Nyomdának tíz évre adományozott privilégiumot, és újból megtiltotta minden nyomdásznak és könyvkereskedőnek a Szentírás más változatainak kinyomtatását és eladását.

Egyébként ez a brève nem akadályozta meg abban a pápaságot, hogy egy *Septuaginta*-kiadást készítsen. Valójában ez alatt az időszak alatt – a látszólag egymásnak ellentmondó határozatokból – tisztán kitűnik, hogy a Szentszék mindenekelőtt a liturgikus és a biblikus publikációk ellenőrzésére törekszik a katolikus világban. Minden hitelét és befolyását felhasználta ahhoz, hogy a kelendőbb szövegek kinyomtatási engedélyének kizárólagos adományozójaként tűnjék fel, és evvel is ösztönözze a könyvkereskedőket és a nyomdászokat, hogy engedelmesséjének neki. Bőven lesz alkalmunk pontosabban megvizsgálni ezt a stratégiát és megítélni eredményeit.

* * *

Ezekben az években nagy aktivitás mutatkozott a vallási tudományok minden ágazatában, különösen a patrisztikában és a zsinatokat tanulmányozó tudományokban. Természetesen a katolikus teológusok tömege hosszú ideig habozott elhagyni a kitaposott utat, és a humanisták nyomán a keresztény antikvitás tanulmányozásába fogni. Ám lassan nyilvánvalóvá vált, hogy vissza kell térniük a patrisztikai forrásokhoz, és az egyház számára kell biztosítaniuk a mozgalom irányítását, annál is inkább,

mivel – Erasmusnak és néhány tanítványának érveit átvéve és koordinálva – a protestánsok elég korán arra törekedtek, hogy az atyák írásainak segítségével módszeresen bizonyítsák azt, hogy a római egyház az utóbbi századokban szüntelenül letért az ókereszténység által kijelölt útról. Ettől fogva a hitvita egyre több katolikus teológust ösztönzött arra, hogy a Szentírást tanulmányozzák. Ezenfelül a hitviták fejlődésével bebizonyosodott, hogy a Szentírás nem elegendő a katolikus dogma igazolására, és hogy erről az oldalról a patrisztikai szövegek és főképpen az anteniceánusok és a történetíró egyházatyák munkái felbecsülhetetlen támogatást nyújtanak az ortodoxia számára. A katolikus világban megindult patrisztikai tanulmányok fejlődésének a tridenti zsinat teológusai új lökést adtak, mikor 1564-ben kihirdették, hogy a hagyomány egyenjogú a Szentírással, és a vallás kinyilatkoztatott forrása.

Ettől a korszaktól kezdve a katolikus törekvések koncentráltabbnak tűntek és szisztematikusabbá váltak. Anélkül, hogy fel akarnánk vázolni a történeteket, szorítkozzunk annak megállapítására, hogy míg Arias Montanus az 1570-ben Antwerpenben megjelenő *Index expurgatorius* készítette, átvizsgálva a passzusokat és a jegyzeteket, amiket ki kellett hagyni a részben használhatónak elismert patrisztikai kiadásokból, egy valóságos tudós szeminárium alakult Leuvenben, melynek műveit antwerpeni nyomdák – főleg Plantin nyomdái – adták ki. Végül, mivel ők voltak hivatottak a mozgalom vezetésére, a pápák elhatározták, hogy a Vatikáni Könyvtár és Nyomda mellett létrehoznak egy „korrektor” testületbe gyűjtött, tudós szövegkiadókból álló csoportot. Ők aztán a 16. század utolsó és a 17. első éveiben az egyházatyák műveinek és az egyetemes zsinatok anyagainak egész sor kiadását bízták a pápai nyomdákra.

Mindent egybevetve, ha megpróbáljuk megvonni ezeknek a szervezett vállalkozásoknak a mérlegét, amelyekhez hozzá kell csatolnunk a többé-kevésbé elszigetelt tudósok erőfeszítéseit is, ebben különösen a franciák tűntek ki, megállapíthatjuk, hogy a katolikus világ a 17. század hajnalán nagyszámú, különböző minőségű patrisztikai kiadással rendelkezett. Pedig az erőfeszítés csak a latin atyák esetében volt igazán eredményes. Ami a görög egyházatyákat illeti, csak csekély számú komoly kiadással rendelkeztek. Néhányat közülük már korábban lefordítottak latinra, de ilyen változatokra támaszkodva nyilvánvalóan nagyon nehéz volt teológiai aprólékosággal vitatkozni. Ráadásul, ami a dogma elmélyítéséhez oly fontos szerzőket illeti, mint Szent Athanáz, Nüsszai Szent Gergely, Theodorus vagy Aranyszájú Szent János, semmilyen megfelelő vagy majdnem semmilyen fordítással nem rendelkeztek; másrészt Origenész

Celsus ellen c. írásának és vele együtt más egyházatyák számos művének még nem volt hiteles kiadása; ezenkívül, ha készült is Rómában az egyetemes zsinatok kiadása, az országos zsinatokat és különösen a franciaországiakat, még nem tanulmányozták. Végül is e művek sorozatának láncozatában hatalmas munka maradt bevégezetlenül. Meg fogjuk látni, hogy a 17. századi francia tudósok hogyan töltötték be ezeket a hézagokat.

* * *

Ugyanakkor tanúi lehetünk egy teológiai megújulásnak. A mi szempontunkból különösen fontos adat, hogy ez a mozgalom nem Franciaországban, Párizsban, a hittudományok hagyományos fővárosában született, kétségkívül azért, mert a párizsi teológusok nem rendelkeztek az elengedhetetlennek bizonyuló új szintézisekhez szükséges távlattal. Míg a legjobbak közülük patrisztikai szövegek kiadásával próbáltak sietve védekezni, és így akarták megnyerni a protestánsokkal szemben a hagyomány csatáját, addig az alapvető művek az Ibériai-félszigeten születtek, főleg a salamancai egyetemen, valamint Alcalá és Coimbra egyetemén.

A kezdeményezők a dominikánusok lettek, akik az újonan megjelenő Jézus Társaságban először tanítványokra, majd hamarosan riválisokra és ellenfelekre találtak. Elegendő felidézni a prédikáló testvérek közül Cajetano, Vittoria, Soto, Cano, Banes, Bartholome de Medina, Alvarez, Ledesma, a jezsuiták közül pedig Salmeron, Maldonado, Francesco de Toledo, Bellarmino, Vasquez, Suarez, Molina vagy Arriaga nevét, hogy megmutassuk, mennyire spanyol volt a teológia a 16. század végén. Spanyolországban teológusok több generációja tanulta meg a humanisták által tanított szövegkritika elemeinek segítségével, hogyan kell magyarázni a Szentírást, pontosítani szó szerinti értelmét, megmutatni, hogy a szent szöveg miként erősíti a katolikus dogmát, és azt, hogyan támaszkodjon ennek igazolásban az egyházatyák munkáinak idézeteire. Ugyancsak Spanyolországban született meg a skolasztikus újító mozgalom, mely Aquinói Szent Tamás *Summájának* kommentárjából indult ki, s amelyből a különösen merész jezsuiták új szintéziskísérletei eredtek a dogma bizonyos pontjait illetően. E kísérletekből hitviták és nézeteltérések származtak: kisebbek, mint a távgyónás körültekintések, és lényegesebbek, mint a bűnbocsánatot érintőek. Végül Spanyolországban fejlődött ki, főleg a jezsuiták között, az új morális teológia is, mely a kazuisztikus értekezések megsokszorozódásához vezetett, és ahhoz, hogy sok teológus magáévá tegye a probabilizmus tanát.

Mindazonáltal ezek a doktrínák nagyon gyorsan elterjedtek Spanyolországon kívül is. Ebben a korban a teológusok kis világában sokat utazgattak. A legnagyobb tudósokat gyakran hívták Rómába tanítani, már ha nem éppen saját maguk igazolására kellett ott megjelenniük. De főként a jezsuiták, akik Európa módszeres meghódítására vállalkoztak, egy iskola-hálózat megteremtése révén arra törekedtek, hogy nagyon gyorsan ellássák teológiatanárokkal a katolikus országokat, akiket gyakran Spanyolországban képeztek ki, és akiket megbíztak az új doktrínák tanításával, hogy így harcoljanak a protestantizmus befolyása ellen.

Ebből az utóbbi nézőpontból, tervbe vett feladataik közül az egyik legsürgetőbbnek, már a kezdetektől fogva az számított, hogy a katolikus dogmát a Szentírás szó szerinti értelmezését elmélyítve igazolják, és hogy nemcsak a tanulóknak és a klérusnak, de a híveknek is magyarázzák a szent szövegek értelmét. Nem kell csodálkozni azon, ha tanításukat Spanyolországon kívül kezdetben elsősorban írásmagyarázatként fogták fel. Jellegzetesen ilyen feladatot tűzött ki magának a spanyol jezsuita Maldonado, akinek 1570-től 1575-ig a clermont-i kollégiumban – a párizsi egyetem ellenkezésének dacára – tartott kurzusai végeredményben az új teológia bevezetését jelzik Franciaországban.

Néha kétségtelenül eltúloztuk, mekkora űrt talált Maldonado Párizsba érkezésekor. E tekintetben megfigyelhetjük, hogy az egyetem doktorai, azaz Thomas Beauxamis, Antoine Birriet és főleg Francois de Feuardent és Gilbert Génébrard, pontosan ebben az időszakban jelentettek meg számos magyarázatot és értékes tanulmányt a Szentírásról. De hozzá kell tennünk, egyikük sem vállalkozott arra, hogy munkáját egy közös cél szolgálatába állítsa, vagyis hogy a szent szövegek magyarázatával igazolja a katolikus dogmát. Maldonado ugyanis ezt tette, mégpedig mesterétől, a jezsuita Tolettól és ennek tanárától, a dominikánus Sototól Spanyolországban kapott leckéket felhasználva. Kétségtelenül ezért történt, hogy hamarosan 500 személy látogatta előadásait, köztük prelátusok, tisztviselők és nők is, és több ezer hallgató tolongott, hogy hallja prédikációit, amelyekben szintén az isteni kinyilatkoztatás magyarázatára vállalkozott.

A minket érdeklő szempontból mindazonáltal azonnal adódik egy lényeges észrevétel. Amíg az új iskola professzorai egész Európán keresztül óriási sikert arattak, műveik és előadásaik szövegét csak fenntartásokkal nyomtatták ki. Igaz, az első dominikánus kommentárokat, Sotoéit például, azon melegében kiadták, de ezek a művek csak szűk körű olvasótáborra találtak. Ami a jezsuitákat illeti – akiket számtalan tevékenységük

túlságosan elfoglalt, és akik főleg azzal törődtek, hogy magyarázataikat és előadásukat bizonyíthassák és tökéletesíthessék, ügyet sem vetve arra, hogy ezeket a jogos ellentámadásokat keltő, végleges, nyomtatott formába öntsék –, hosszú ideig elkerülték a szövegek nyomdába adását, és Toledo, Salmeron, Maldonado, Serarius, Pineda, Ribera, Pereyra, Prado, Louis d'Alcasar vagy Emmanuel Sa művei csak a század utolsó tizenöt, de főleg utolsó tíz évében láttak sorban napvilágot. A szavakkal történő térhódítás helyére a könyv lépett, amelynek történetét egészen a 17. század végéig kell követnünk.

2. A katolikus szellem megújulása

Míg Európában terjedni kezdett ez a Spanyolországból induló, megújult teológia, a katolikus világ átélte azt, amit Lucien Febvre az érzékenység „feltöltődésének” szeretett hívni. Elkezdődött a katolikus újjá-
születés nagy történelme.

Még ebben is Spanyolország játszotta a főszerepet. Néhány név, néhány cím és néhány dátum elég ahhoz, hogy felidézzük, milyen szerepe volt már a kezdetekkor az új vallásos irodalom létrehozásában. A 16. század elejétől kezdve főleg a ferencesek álltak a mozgalom élén. Egyikük, Alfonso de Sévilla, elsőként válaszolva Ximénes bíboros 1517-ben kibocsátott felhívására, mely laikusok és szerzetesek tömegének szánt és vulgáris nyelven írt vallásos könyvek kiadását szorgalmazta, épp Sevillában adta ki 1521-től az *Arte de servir a Dios*-t; majd Antonio de Guevara, a ferences humanista, V. Károly prédikátora adja ki *Monte Calvario*-ját (1528), amit nem sokkal később az *Oratorio de religiosos* követ (1541); másrészt 1527-től Francisco de Ossuna megjelenteti *Abécédaires spirituels*-jét, míg 1535-ben megjelenik Sevillában Bernardino de Laredo laikus testvér *la Montée du Mont Sion*-ja. Ugyanakkor megsokszorozódnak a keresztény és a jámbor életre vonatkozó tanácsait pazarul ontó népszerű írások, és a kanonok szerzetes Alonso de Orozco, Kasztíliai János gyóntatója, megjelentet egy aszketikus és misztikus jellegű könyvsorozatot, ami nagy sikert arat. Hamarosan a dominikánus Louis de Grenade neve emelkedett ki a többiek közül. Ez a humanizmustól átitatott prédikátor, aki a vallásos tudatlanság ellen a könyvvel akart harcolni, 1554-ben Salamancában kiadja első spirituális művét, a *Libro de la oracion y meditacion*ot, amit 1556-ban követ főműve, a híres *Guia de Pecadores*, melynek sikeréről még többször lesz alkalmunk szólni, és amihez a következő években egy egész sor asz-

ketikus jellegű tanulmány fog csatlakozni. Végül, az 1550–1560-as évtized alatt a nagy misztikusok – Pierre d’Alcantara, Juan d’Avila, Luis de Leon, Loyolai Ignác – egy csoportjának első írásai kerülnek forgalomba.

Úgy tűnt tehát, hogy a spanyol spiritualista iskola azonnali virágzás felé halad, ám ekkor fejlődését kíméletlenül megfékeztek: megakadályozták műveik nyomdai úton történő terjesztését. Valójában a dominikánus Melchor Cano ösztönzésére a nagy inkvizítor, Fernando de Valdés úgy ítélte helyesnek, hogy harcoljanak minden, nemcsak misztikus, hanem aszkétikus jellegű kiadvánnyal szemben is, hogy véglegesen elfojthassák az Alumbradosok szektájának tevékenységét, és megállíthassák a reformáció térhódítását. Rendíthetetlenségében nem tévózott hosszú évekre bebörtönözni magát a toledói érseket, Barthélemy Carrenzát sem, aki Brüsszelben kiadta a *Commentarios al catechismo christianot* (1558), amely egyébként egy igen nehezen kritizálható ortodoxiájú mű volt; majd abban az indexben, amit a következő évben, 1559-ben jelentettek meg, nem habozott betiltani ezen a művön kívül Louis de Grenada három tanulmányát, Juan de Avila és Francisco Borgia egy-egy művét, Georges de Montemayor spirituális munkáit és természetesen az „északi misztikusok” főbb műveit, amiket egyébként ebben a korban egyedül Spanyolországban nem tartottak gyanúsaknak.

Emlékezzünk arra, hogy még Loyolai Ignác *Exercita spiritualiája* is, melyet az új toledói érsek cenzúrázott, kis híján indexre került, míg 1561-ben az ágostonrendi Luis de León, akit öt évre börtönbe vetettek, mert egy apáca kérésére lefordította az *Énekek énekét*, itt, a börtönben írt meg néhányat leghíresebb spiritualista művei közül. Ezeknek a körülményeknek az ismeretében megérthetjük, miért uralkodott el a rettegés a spanyol misztikusok körében, és az is világos számunkra, hogy – miközben Szent Teréz az ismert megpróbáltatásokkal és bizalmatlansággal találkozott – II. Fülöp királyságában a misztikus szövegek és aszkétikus tanulmányok kinyomtatása is lassanként teljesen abbamaradt. És még jó húsz évig ez maradt a helyzet.

* * *

Franciaország a maga részéről még hosszú ideig nem ismert hasonló mozgalmakat – ezt meggyőzően bizonyítják a 16. század folyamán Párizsban kiadott katolikus-spirituális könyvek. Persze az első évtizedekben főleg Lefèvre d’Etaples és Meaux csoport-béli barátai kezdeményezésére bizonyos újitói törekvés tűnt fel. Ám 1540-től egészen 1570 tájáig ezen a területen igazi úrt találunk. Ettől fogva a hagyományos katolikus irodal-

mat, ami addig oly rendszeresen táplálta a fővárosi nyomdákat, leggyakrabban irodalmi munkák és különösen a pogány antikvitás mestereinek fordításai váltották fel. És kizárólag a protestánsok vagy a barátaik által terjesztett művek jutottak el a tömegekhez, Lyonból és főleg Genfből kiindulva. Hacsak nem számítjuk az imakönyvek irodalmát, melyek sikerükkel rászolgáltak, hogy több évszázadon keresztül állandóan megjelen- tessék őket.

Északabbra, Kölnben, a Szent Borbála Kolostor körül a Közös Élet Testvéreinek tevékenységét folytatva, egy fordító szerzetesekből és spirituális szerzőkből álló kis csoport hatalmas munkát végzett. 1509-től Pierre de Leyde perjel kiadatta Hendrik Herp *Spiegel des Volcombeit* című művének latin fordítását. Később hozzáfogott a hagyományosan Dionysius Carthusianus tulajdonított művek összegyűjtéséhez, amelynek monumentális kiadását 1530-tól 1543-ig tette közzé. Ugyanakkor a karthauzi Lanspergius kiadott egy sorozat spirituális tanulmányt, melyekből az Erasmuséra replikáló *Enchiridion militiae christianae* (1538) lett a legismertebb. És főleg 1535-től – Surius körül gyülekezve – Dom Dirk Loer, Nicolaas Vans Esch, Peter van Nijmegen (aki a jezsuitákhoz csatlakozva Petrus Canisius lett) hozzáfogtak a német és a holland spirituálisok műveinek rendszeres fordításához, akiknek kevésbé ismert dialektusokban írt könyvei latin közvetítő nélkül csak kisszámú közönséghez jutottak volna el. A vállalkozás a szentek életéről szóló, Surius által 1570–1575-ben publikált gyűjteménnyel fejeződik be, mely azonnal Jacobus de Voragine gyűjteményének helyére lép.

Ebben az időben a kölni karthauziak mintegy száz kötetet bocsátot- tak ki Európában, amiket legnagyobbbrészt Dionysius Caarthusiensisnek, Taulernek, Susonak, Herpnek, Lanspergiusnak, Van Esch-nek, Szent Gertrúdnak, Sienai Szent Katalinnak tulajdonítottak, nem számítva például egy ismeretlen szerző *Perle évangélique*-jét. Végül, még mindig Kölnben, ekkor jelennek meg a bencés Louis de Blois-nak, a germán misztikus mű- vek betetőzését és virágzását jelző írásai. E feltételek figyelembevételével megérthetjük, miért ezek közül került ki az a kevés számú értékes spiritua- lista szöveg, amit Franciaországban a 16. század második harmadában adtak ki. De főleg az 1570–1580-as évtizedtől kezdődött meg szervezett térhódításuk. Az új fordítók, akik a fellobbanni látszó spirituális megújulást akarták támogatni, elkezdték franciára fordítani a kölni latin kiadvá- nyokat; ennek a munkának egy része a flamand katolikusok közvetítésével Leuvenben és Douai-ban, valamint a pikardiai kolostorokban készült. Ám itt ismét lényegesnek tűnik a karthauziak, nevezetesen a párizsiak és a

kölniek munkássága; a Szent Borbála Kolostor perjeleinek munkája folytatódott: Jean de Billy, Bourgfontaine perjele hozzáfogott, hogy elérhetővé tegye a franciák számára Louis de Blois, Dionysius Carthusianus és Lanspergius bizonyos szövegeit; majd egyik szerzetese, Nicolas le Clerf ugyanezt tette Suso szövegeivel, egy másik szerzetes pedig, Dom Jacques Morice Louis de Blois *Miroir*-ja francia fordításának szentelte magát. Másrészt, 1580-ban Fontenay perjele, Jean de Jarry kiadta Szent Gertrúd *Exercices*-ét nemzeti nyelven. Végül, nem sokkal később, Dom Jean Vesly, aki Jean de Billyt követte a bourgfontaine-i kolostor fejeként, latinul megjelentette az *Exercices spirituels*-t, amelynek harmadik részét Dionysius Carthusianus írásai ösztönözték, valamint 1598-ban kiadott egy *Index expurgatoriust* Henri de Herp műveihez, hogy evvel lehetővé tegye e szerző korábbi kiadásainak használatát, melyeknek bizonyos passzusait a római cenzorok 1585-ben módosították.

Összességében, egy Dom Huijben által felállított statisztika szerint, a 280 külföldi szerzőből, akiknek 1550 és 1610 között francia kiadása jelent meg, 164 a germán és a holland csoporthoz tartozott. Ezek közül a legdivatosabb aszkéta szerző kétségtelenül Dionysius Carthusianus (Dom Huijben szerint Franciaországban különböző műveinek 34 kiadása jelent meg 1550 és 1610 között). Míg az *Imitationt* ugyanebben az időszakban (1550–1610) legalább harmincszor adták ki, Louis de Blois mintegy húsz kiadással szerepel. Végül Lanspergius, Herp, Tauler és Suso következik egyenként 10–4 kiadással. Ha hozzátesszük, hogy Gérard de Liège, Thomas de Cantimpré, Nicolaas Van Esch, Antoine Van Hemert, Szent Gertrúd és Ludolphus Carthusianus is ismertek voltak Franciaországban a 16. század második részében, felmérhetjük, mi mindent köszönhetett a francia spirituális megújulás a germán misztikának.

Ugyanakkor Franciaország felvette a kapcsolatot az itáliai spiritualistákkal, mégpedig a kapucinusok közvetítésével. Végül a spanyolok munkáit sem hagyták figyelmen kívül. Ebben a vonatkozásban úgy tűnik, a lotaringiai bíboros játszott lényeges szerepet azzal, hogy bátorította a környezetében élő írók némelyikét, adják ki a Pireneusok másik oldalán írt spirituális művek francia fordításait. Így Vivès és Guevara munkáihoz – melyek nagyon korán elterjedtek Franciaországban – 1572-től csatlakoztak Louis de Grenada művei, amelyek egycsapásra jelentős sikert hoztak.

Ebben az időben pedig a spanyol spiritualizmus elterjedését még akadályozta az a gyanú, amellyel II. Fülöp királyságában mindenféle misztikus vagy aszkétikus kiadást fogadtak. Az üldözés mindazonáltal lassanként kezdett kevésbé rendszeressé válni. 1567-től az 1559-ben elítélt

Louis de Grenada műveit a szükséges javítások után újra sajtó alá lehetett rendezni. Míg Szent Teréz írásai életében nem jelentek meg, és a *Livre de sa vie*-t, ami eddig kéziratos másolatokban forgott közkézen, 1575-ben csak a dominikánus Banes közbelépésének köszönhetően nem tiltották be, 1580-tól viszont megindult az ellenreakció. Például Luis de Leon közlétehetette műveinek egy részét; és 1583-ban a *Chemin de la perfection* jelent meg Evorában; majd 1588-ban Salamancában kiadták Szent Teréz összes műveit. Ettől kezdve még a heves ellenállások dacára is, a misztika polgárjogot nyert Spanyolországban. Hamarosan, a 17. század első húsz évében olyan művek sorozata jelent meg, melyek azonnal a spiritualizmus klasszikusává váltak; elsősorban Keresztes Szent János művei, melyeknek első kiadása 1618-ban jelent meg Alcalában, de olyan elérhetőbb és tisztábban didaktikus jellegű művek is, melyeket általában jezsuiták írtak, mint például a *Flos sanctorum* Ribadneyrától (1601), az *Exercicio de perfeccion y virtudes christianas* Alonso Rodrigueztól (Sevilla, 1609), Luis de La Puente *Meditacions de los mytérios de la Santa Feje* vagy *De la Perfeccion del cristiano* című tanulmánya (Valladolid, 1605 és 1612).

Így, a sok megpróbáltatáson keresztül megtisztult spanyol spiritualizmus késznek látszik arra, hogy a 17. század hajnalán átadja üzenetét. Később látni fogjuk, hogyan is jutott el ez az üzenet Franciaországba.

3. A humanizmus új aspektusai

A vallásos fejlődés a humanizmusnak is új irányokat szab. Ekkorra már teljesen lezárult Erasmus kora – amikor nyíltan kritikai álláspontra lehetett helyezkedni, és amikor az exegéták bizonyos szabadsággal rendelkeztek. Ez még a század közepe előtt nyilvánvalóvá vált Franciaországban –, amikor 1546-ban a Maubert téren megégették Dolet-t és 1548-ban, amikor Robert Estienne Lausanne-ba, majd Genfbe menekült. E feltételek ismeretében megérthetjük, miért hagyta ennek az időszaknak annyi tudósa a két ellenséges tábor legjobbjaira azt a feladatot, hogy tanulmányozzák a szent szövegeket és kiadják az egyházatyák műveit, és miért álltak ellen – ehelyett a pogány antikvitás vagy a francia középkor filológiai, jogi vagy archeológiai tanulmányozásába merülve – annak a kísértésnek, hogy kompromittáló interpretációkat írjanak.

Ebben a tárgyban hátra volt még egy fontos feladat. A nagy jelentőségű szövegek többségét természetesen már kiadták, de még nem készült el a kéziratok felkutatása, egybevetésük pedig különösképpen nem; az

archeológiai és numizmatikai kutatásokat egyébként épphogy csak elkezdték. A második generáció humanistáira várt a különböző értékelések összehasonlítása, a kéziratok egymásutániségének tudományos tanulmányozása, a tudós kiadások megjelentetése, a legjobb magyarázatok összegyűjtése és az új jegyzetek megírása, az érmék és a múlt különféle emlékeinek kutatása és vizsgálata, s annak bizonyítása néhány vers vagy néhány szép szöveg segítségével, hogy a latin, de még a görög sem holt nyelv.

Az archeológiáért egyébként a Jénában, Wittembergben, Lipcsében, illetve Heidelbergben megtelepedett németek és a római olaszok is lelkesedtek. De főleg olyan 16. századi franciák, akik közül sokan tanítottak a Collège Royalban vagy udvari nyomdászként működtek. Így, a század második harmadában Ramus oldalán – akit Arisztotelész elleni támadásai és vallásos nézetei már kompromittáltak, de aki még hosszú ideig folytathatta a tanítást a Collège Royalban – Turnebe is tanulmányozta Aiszkülosz és Szophoklész műveit, és összeállította híres *Adversariáját*, a javított és magyarázott régi szövegrészletek gyűjteményét. Ugyanakkor, míg Muret-nek, aki erkölcsi miatt gyanús volt, el kellett hagynia Párizst, hogy véglegesen Rómában telepedjék le, Dorat pedig, akinek a fiatal Ronsard is tanítványa volt, több mint 50000 görög és latin verssort írt, és Aiszkülosz tragédiáit kutatta. Mellette Denis Lambin, a termékeny latinista Arisztotelész *Etikáját* és *Politikáját* fordítja, mielőtt elkészítené Horatius, Lucretius és Ciceró műveinek tudományos kiadását; majd Collège-beli követője, Passerat adja ki Catullus, Tibullus és Propertius jegyzetekkel ellátott verseit. Végül, a Budé által jelzett utat és az Alciatus által kijelölt módszert követve a jogász Cujas, aki a bourges-i egyetemen helyezkedett el, annak a történelmi környezetnek függvényében kezdi el tanulmányozni a római jogot, amelyben az kifejlődött. Hű vetélytársakat vagy tanítványokat talál Josephus Justus Scaliger, François Baudouin, Doneau, Hotman, Loisel, Pierre Pithou, Étienne Pasquier, Barnabé Brisson vagy Denis Godefroy személyében, míg Papyre Masson, Claude Fauchet, Étienne Pasquier és utánuk még sokan mások hozzáfogtak a középkor történelmi szövegeinek és műemlékeinek módszeres vallatásához.

A jelentős görög és latin szövegek akkora érdeklődést keltettek, hogy egész fordítócsoportok foglalkoztak Európában szinte mindenhol, de főleg Franciaországban avval, hogy azok számára is elérhetővé tegyék őket, akik nem vagy csak rosszul ismerik a régi nyelveket. Így Amyot kiadja franciául 1547-ben Héliodorosz *Sorsüldözött szerelmesek* című művét, 1554-ben Diodórosz Siculus *Világtörténetét*, 1559-ben a *Daphnis és Chloét*, majd 1559-ben és 1565-ben Plutarkhosz *Párbuzamos életrajzeit* és *Morális*

műveit. Hasonlóképpen, Luis le Roy fordított Arisztotelész, Platón, Xénophon, Démoszthenész filozófiai és politikai szövegeiből, Blaise de Vigenère pedig Platón, Ciceró és Lukianosz párbeszédeit fordította, Onosander *Ars militaris*ét, Philostratos *Vie d'Apollonius Thiadéenjét*, Khalkondylesz *Histoire de la décadence de l'Empire grecjét* és Tacitus *Germaniáját*, valamint Titus Livius *A római nép történetének* elejét. Ez a rengeteg fordítás, amit ráadásul folyton újranyomtak, hozzájárult ahhoz, hogy a tudós humanisták kutatásainak fontosságáról széles közönség előtt tegyen bizonyosságot.

A század utolsó harmadában Franciaországban mindazonáltal változás következett be ezen a téren: míg az egyház felszólítja a katolikus tudósokat, hogy a keresztény antikvitás tanulmányozására összpontosítsák erőiket, addig a pogány antikvitást kutató párizsi szakértők csapata egyre kisebb lesz, és úgy tűnik, hogy egyre inkább a protestantizmussal rokonszenvezőkből, kételkedőkből vagy szkeptikusokból áll. Ezért is jelentenek súlyos csapást számukra a vallásos viták és az üldöztetések. Először is 1572-ben Szent Bertalan-éjszakáján felkoncolták Ramust, aki pedig azt hitte, hogy már nyugodtan visszatérhet száműzetéséből Párizsba. Kevés-sel később meghal az öreg Lambin, valószínűleg a kedves barát elvesztése miatt érzett bánatában. Ezután – míg Pierre Pithou, aki éppenhogy megmenekülve a haláltól, jobbnak látta áttérni a katolikus hitre, folytathatta munkáit – Doneau, Hotman, Scaliger és sokan mások Genfbe menekültek. Így egy időre ez a város lett az ókori tudományok fővárosa. A száműzöttek már ott találták Robert Estienne fiát, az ifjabb Henrit, aki ugyancsak tipográfus, mint az apja, s aki kora legtermékenyebb filológusának bizonyult. Éjszakánként tudományos munkáinak szentelve magát – mintegy kikapcsolódásként – megjelentetett 58 kiadást latin szerzőktől és 74-et – amelyből 18 alapkiadás – görögöktől. Ezen kívül az élete végén, 1585-ben kiadott egy *Thesaurus linguae graecae*-t, ami azonnal a műfaj nagy klasszikusává vált; s ráadásul mellette készült fel – a legjobb tudományokon nevelődve – veje, Casaubon arra, hogy majd a nyomdokaiba lépjen. Pedig Kálvin városában a cenzúra szőrszálhasogató és a konszisztórium pedig gáncoskodó volt: néhányuk kivételével, mint például Théodore de Bèze, a köztársaságot kormányzó protestáns lelkészek nemigen ismerték fel mindezen világi tudományok értékét, és mindenekelőtt egy szigorú vallásos és erkölcsi ortodoxiát akartak létrehozni. Olyannyira, hogy az ateizmussal és szabadgondolkodással vádolt Henri Estienne-nek – miután pénzügyi nehézségekkel küzdött, és emiatt többször börtönbe juttatták –

meg kellett próbálnia visszaszerezni a francia udvar kegyét, hogy aztán Lyonban haljon meg kimerülve és tönkremenve (1598).

Márpedig ugyanebben az időben valamivel északabbra, de még mindig kálvinista országban – a Németalföldön – a spanyol csapatoknak fel kellett adniuk Leiden ostromát a város polgáraival szemben: kárpótlás-ként Orániai Vilmos megadta nekik azt a jogot, hogy egyetemet hozzanak létre városukban. Ianus Dousa került az élére, aki korábban a II. Fülöp csapataival szembeni ellenállást irányította. Ebben az új országban, ahol híjával voltak az értelmiségnek, de annak tudatában, hogy feltétlenül rendelkezniük kell a katolikus tudósokkal dacolni képes emberekkel, a város lakói ettől kezdve igyekeztek megnyerni maguknak jó nevű emigránsokat, hogy némi fényt adjanak az oktatásnak, amit fel akartak virágoztatni. Így telepedett le itt a teológus Du Moulin, a botanikus Charles de L’Ecluse, Justus Lipsius, majd Scaliger, akit a *De Ratione temporum* kiadása a kor tudósainak első sorába emelt. Ilyen mesterek keze alatt nagyon hamar új tehetségek kezdtek feltűnni – mint például Daniel Heinsius, de Vossius, de Junius és főleg Grotius – olyannyira, hogy a 17. század elején, mikor IV. Henrik elhatározza, hogy a francia egyetemekével egyenértékűnek ismeri el a leideni diplomákat, mindenfelől külföldi diákok sereglenek a kis holland városba, ahol az Elzevierék is letelepednek, és amely ettől kezdve kiérdemli, hogy a klasszikus tudományok fővárosának tartsák.

* * *

Tehát ezen a téren Párizst túlszárnyalta egy kis protestáns város. Ám ugyanekkor némileg közelebb is került egymáshoz a katolikus világ és az az áramlat, amit második humanizmusnak nevezhetnénk. A közeledést kétségtelenül Justus Lipsiustól kell számítanunk, akinek életét és munkásságát érdemes felidézünk.

1547-ben született nem messze Brüsszeltől, jó brabanti családban. A jezsuitáknál, majd a leuveni egyetem jogi karán végzett tanulmányai után, húsz évesen Justus Lipsius titkárként elkísérhette itáliai útjára Granvelle bíborosát. Két éven keresztül járta ennek az országnak a könyvtárait kéziratok és régi feljegyzések után kutatva. Rómában megismerte Muret-t, aki éppen Seneca műveinek egy kiadását készítette egyéb munkái mellett, és nála kezdte el Tacitus *Germaniája* szövegének vizsgálatát. Majd kisebb kitérők után visszatért szülőhazájába, megállt Bécsben és Dole-ban, mielőtt eldöntötte volna, hogy Jénában telepedik le, melynek egyeteme tanszéket biztosított számára. Mi készíthette arra, hogy protestánsná váljék? Nagyon nehéz lenne megmondani, de annyi bizonyos, hogy

ezután Lipsius néhány hónapot Kölnben töltött, és Antwerpenben ki nyomtatta Tacitus műveit, majd Leidenbe utazott, s ott tanított 12 évig (1579–1591). De 1591-ben újabb váratlan fordulat következett be: tudósunk hirtelen Mainzba utazik, ahol megtagadja a protestantizmust, és – visszautasítva a legragyogóbb felkéréseket – a leuveni egyetemre megy, és ott is hal meg 1606-ban.

Vajon miféle rejtett oka lehetett Justus Lipsius második megtérésének? Ő maga egyáltalán nem adott erre magyarázatot, csak annyit árult el, hogy ezzel egy öt éves elhatározását váltotta valóra. Ráunt volna a kálvinista ortodoxia bizonyos formájára, mely ugyanolyan nehézkesnek tűnhetett számára, mint a katolikus? Visszavágyott volna szülőhazájába barátját, Plantint követve, aki hasonló kétségek közt vívódott, és aki ezt a problémát saját jól felfogott érdekei szerint oldotta meg? Vagy nem egyéb ez, mint a gondolat lassú előretörése bizonyosfajta „intellektuális úton”? Talán mindez egyszerre – de még inkább az antikvitás bizonyos szövegei feletti elmélkedés eredménye lehet. Lipsius életművét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szövegek tudós kiadásaival és a tudományos archeológiai kutatásaival a szerző elsődleges célja a sztoikus gondolkodás megértése és tanulmányozása volt. Tacitus és Seneca csodálója, védi stílusuk tömörségét, szemben a ciceroniánusokkal. Az előbbieik gondolkodásmódja teljes egészében megtalálható két legeredetibb művében: a *De Constantiában* és a *De Politicában*. Ezekben a viszályos és zavaros időkben – mindenekelőtt a férfiasságnak az a formája csábítja ebbe a szektába, amely egyedülként vezet el a függetlenséghez. De ugyanakkor azok körébe is tartozik, akik a sztoikusokra akarnak támaszkodni, hogy bebizonyítsák Isten létezését és Gondviselő voltát; számára az állhatatosság mindenekelőtt a Gondviselő törvényeinek való engedelmisség. Ne csodálkozzunk azon, hogy ugyanakkor a politikában úgy jelenik meg, mint az engedelmisség szabályának tisztelője, és hogy végül aláveti magát a katolicizmus hatalomelvűségének.

Márpedig a tizenhatodik század végén sokan – mint Justus Lipsius is – bölcsnek, esetleg igaznak is találták Epiktétoszt és talán Senecát is, akiknek műveit minduntalan újranyomták és fordították. Du Vairtól Montaigne-ig sokan vannak, akik tőlük tanulva akarták összekapcsolni a többé-kevésbé racionalisa bölcsességet a vallás követelményeivel. És hamarosan még többen lesznek azok, akik a sztoicizmus gőgjét teljesen elutasítva arra törekednek, hogy a sztoikus erények felmagasztalásában érveket találjanak a keresztény erények dicsőítésére. Így a 17. század első felében, mégpedig a Jézus Társaság tagjainak hatására fejlődik ki ezeknek

az antik filozófusoknak a kultusza azok körében, akiket keresztény humanistáknak nevezhetünk.

4. A nemzeti irodalmak fejlődése

Eközben egész Európában fejlődésnek indultak a nemzeti irodalmak.

Itália, bár egyesülését nem sikerült megvalósítania és teljes politikai és gazdasági mélyponton volt, továbbra is irányt mutatott a művészeknek és az íróknak. Az irodalom terén, a nagy korszak – Ariosto, Machiavelli, Aretino, Bembo, Baldassare Castiglione – után nyilvánvalóan tapasztalható némi hanyatlás. De ez teljesen relatív hanyatlás, mivel épp a 16. század utolsó harmadában teremti meg Tasso a modern eposz és a pásztorjáték végleges szabályait olyan műremekeiben, mint a *Gerusalemme liberata* (*Megszabadított Jeruzsálem*) és az *Aminta*, és ekkor ad Guarini és Bonarelli ez utóbbi műfajban gyakran utánzott mintákat az *Il pastor fidoval* (*A hűséges pásztor*) és a *Filli di Sciroval* (*A szkiroszi Phyllis*). Később, a 17. század elején, amikor a racionalista gondolat fejlődéséért Giordano Bruno máglyával fizet, és amikor Galileit üldözik műve miatt, Marino Adoniszának 45000 sorában bontja ki stílusának szédítő és káprázatos báját.

Amikor Itáliában az utolsó reneszánsz művek születtek, a már egységes államok akarata és uralkodóik támogatása ösztönözte íróik tevékenységét. I. Erzsébet Angliájában Marlowe, Ben Johnson és Shakespeare rendkívüli fényt ad a brit színháznak, Spenser és Sidney megírják verseiket, és Sidney kiadja híres *Arcadiáját* is. Ez az ország hamarosan klasszikus időszakába lép. Ugyanekkor II. Fülöp Spanyolországában, mely egyben Avilai Terézé és Luis de Leóné is, elkezdődik az irodalom arany évszázada. Lope de Vegának köszönhetően a spanyol színház ragyogása a britével vetekszik. Az olasz példa ösztönzésére Juan Boscan, Garcilaso de la Vega, Hurtado de Mendoza, Herrera és vetélytársaik megvetik egy poétikai iskola alapjait, és előkészítik Gongora érkezését. A regény terén Jorge de Montemayor megalkotja *Dianájával* a pásztorregény típusát; Cristoval de Fugeroa, sőt Lope de Vega és Cervantes is áldoznak ennek a műfajnak, míg az anoním *Lazarillo de Tormesszel* és Aleman *Guzman d'Alfarachéjával* megjelenik a pikareszk regény. Végül Cervantes *Don Quijotéjával* és *Novelas exemplaresével* megalkotja a spanyol irodalom talán két legkeresettebb remekművét, és ugyanakkor Quevedo is munkához lát.

Így 1550 és 1610 között Franciaország körül egy modern regényirodalom, és egy pompás színházi repertoár jön létre. Ugyanekkor a barokk költészet is fejlődik, az eposz, amit Tasso, Camoes és mások is művelnek, továbbra is nagy műfajnak számít. A kisebb műfajok közül a pásztorregény vált közkedvelté.

Ehhez a fellendüléshez Franciaország is hozzájárult: mélyen átjárta az olasz hatás – korábban, mint Angliát vagy Spanyolországot – innen ered a század közepe táján a Pléiade költészeti fellendülése. Viszont a század utolsó húsz évében úgy tűnik, némileg hátrányba kerül a vallásháborúkban kimerülve. Ronsard követői át akarják venni a stafétát a költő halála után, akad közöttük sok jó versfaragó, természetesen néhány tehetség is, de zseni egy sem. Mindazonáltal megújult figyelemmel hallgatnak a külhoni példára ugyanúgy, mint a spirituális irodalom esetében. Amikor Ronsard után a protestáns Du Bartas próbálkozik meg az epika műfajával, és amikor úgy tűnik, Franciaország alig ismeri az angol drámaírók és poéták műveit, újra elszaporodnak az olasz remekművek fordításai. A már klasszikusnak számító művekhez, mint Petrarca szonettjei, Boccaccio *Dekameronja*, Sannazzaro *Arcadiája*, Ariosto *Orlando furioso-ja* és Bembo, Caviceo, Machiavelli, Baldassare Castiglione, León Hebreo, mások is csatlakoznak. Trissino *Sofonisbája* után újra kiadják franciául Ariosto *Negromantéját* (*A varázsló*) és Tasso *Amintáját*, a fordítók igen kedvelik Bandello *Histoire tragique-ját* és Straparola *Facétieuses nuits-jét* is. Ám ezek közül a művek közül egynek sincs akkora sikere, mint az *Orlando furiosonak*, melynek a legjobb francia költők – Mellin de Saint-Gelais-tól és Baiftől Desportes-ig és Rapinig – igyekeznek elkészíteni fordítását; és mint hamarosan a *Megszabadított Jeruzsálemnek*, melynek Blaise de Vigenère által készített fordítását 1595-től kezdve szüntelenül újranyomtatják.

Ugyanakkor a mindig sajtó alatt levő Celestin, Guevara *Mots dorés-ja* és Vives néhány írása után, megjelennek francia fordításban a spanyol lovagregények az *Amadistól* a *Primaléonig*. Hamarosan Montemayor *Dianája* kerül sorra, melynek akkora a sikere, mint a *Lazarillo de Tormesé* vagy a *Guzman de Alfarache-é*. Ettől kezdve anélkül, hogy az olasz hatást gyengítené, egyre inkább érződik a spanyol hatás is. Ezeken a területeken a párizsi kiadók, Abel Langelier és főleg Nicolas Buon, Ronsard könyvkiadója már az elsőrangú közvetítő szerepét játsszák az általuk rendelt fordításokkal, hozzájárulva ahhoz, hogy Franciaországban is népszerűvé váljon néhány, az eredeti országban már híressé vált szöveg.

Pedig nagyon gyakran az efféle munka csak gyengíti egy költő kifejező erejét; egyedül csak az adott nyelvet ismerő franciák tudják igazán értékelni művét a külföldről érkezett példányoknak köszönhetően. Ugyanez érvényes a teoretikusok – főleg az olaszok – szövegeire, amelyeknek lényeges szerepük lesz a klasszikus doktrína létrehozásában és a drámai művekre, amiket úgy tűnik, rendszerint feleslegesnek ítélnék lefordítani, ám amiknek hamarosan megszületik francia adaptációja Párizsban vagy Rouenban, először a színpadon, majd nyomtatásban is. Ezzel felvetődik a könyvforgalom problémája, hiszen egyedül ennek tanulmányozása magyarázhatja meg például azt, hogy miért lett Lope de Vega széltében-hosszában ismert Franciaországban, Shakespeare pedig nem.

5. Kereskedelmi áramlatok és szellemi kapcsolatok A könyvkiadás nagy európai központjai

Tanulmányozzuk át a főbb európai könyvkiadó központok hálózatát – Párizs üzletfeleit és versenytársait –, hogy jobban értékelni tudjuk azt a központi helyet, amit Franciaország fővárosa foglalt el, és felismerhesük azokat a gondolatokat és azt az újdonságot, amelyek közvetítésükkel jutottak el oda.

Lássuk legelőször Spanyolországot! Térképünk feltüntet néhány műhelyt elszórva az országban, de nem nagy központokat. Sevíllában és Toledóban számos művet jelentetnek meg nemzeti nyelven; fellendülőben van a madridi nyomda; működnek nyomdák Alcalában, Salamancában és a portugál Coimbrában is. Némelyek, mint például Sanchezék Alcalában rendszeresen megjelentetik az egyetem híres tanárainak műveit, de jellemző, hogy jobbára csak az első kiadást adják ki, és hogy a stafétabot azonnal átkerül Európa más városaiba, valamint az, hogy Salamancában a könyvkereskedelmet velenceiek és lyoniak irányítják, miközben Giunta, Gabiano és Portonariis inkább külföldi könyvek importálásával foglalkoznak ahelyett, hogy helyben hoznának létre fontos kiadványokat. Így világosan kitűnik, hogy az Ibériai-félsziget II. Fülöp idejében nem hozta be lemaradását a könyvgyártás terén: Spanyolország és Portugália mindenekelőtt a külföldi könyvkereskedők piaca maradt, így nyomdászaik tétlensége különleges ellentétben áll teológusaik aktivitásával és az itt virágzó misztikus mozgalom gazdagságával.

Az olasz központok elhelyezkedése teljesen eltér ettől. A félsziget déli részén Nápoly és talán Palermo kivételével csak kevés igazán aktív

nyomdát találunk. Rómának, a pápaság és a Vatikáni Nyomda székhelyének nyomdáiban viszont minden évben a vallásos tudomány számos alkotása lát napvilágot. Főleg Toscana és a Pó-alföld őrzi meg hagyományos jellegét: ezek fontos tipográfiai központok gyűjtőhelyei. Mindazonáltal a nyomtatványok minősége gyorsan romlik, itt még gyorsabban, mint Franciaországban, és talán már számuk is kezd csökkenni. Firenze is a népszerű kiadványokra specializálódik, ugyanúgy, mint valamivel később a franciaországi Troyes. A korábban meglepően aktív nagyváros, Milánó pedig ezentúl csak másodlagos szerepet játszik. Bár Velence megmarad az európai könyvkiadás és az olyan régóta híres vállalkozások székhelyének, mint Manutiusé, Giuntáé és Gabianoé, és továbbra is hasznos könyvek hosszú sorát állítja elő, az ilyen, a hajdan nagyon támogatott vállalkozásokat irányító családok egyre inkább visszavonulnak a könyvkiadási üzletből, hogy jobban jövedelmező vagy megbecsültebb tevékenységeknek szenteljék magukat, és nem is lép a helyükbe senki.

Spanyolországban viszonylagos űr van, a 16. század végi, hagyományok folytatásával megelegedni látszó olasz könyvkiadás stagnál. Egyedül Franciaországtól északra és keletre találhatunk ellenkező példákat. Először is a germán országokban, ahol Luther tevékenysége és a vallásháborúk ösztönözték a protestáns inspirációjú új központok születését, és ahol néhány esetben a katolikus nyomda fejlődésének is kedvezett a helyreállított béke. Míg a Rajna vidékén, főleg Frankfurt környékén, valamint az ország délnyugati részén, a kölni, az ingolstadti, az augsburgi vagy a müncheni nyomdászok sajtóikat az ellenreformáció szolgálatába állítják, addig a hanyatló Bazel és a virágzó Heidelberg és Nürnberg megvédik a protestáns ügyet. Másrésztől, a nyomdászat egyáltalán nem terjedt el az északi alföldeken, de keletebbre, Lipcse környékén, Jénában, Magdeburgban, Marburgban, az Odera melletti Frankfurtban és Wittenbergben – Luther városában – eredményesen tevékenykednek. A katolikus kiadásokat megsokszorozó Kölnön kívül, főleg két nagyváros vetélkedik egymással: Frankfurt és Lipcse, amelyek számtalan műhelynek adnak helyet, és ráadásul, vásárjaiknak köszönhetően, a könyvkereskedelem fővárosaivá válnak.

Pillanatnyilag Frankfurt dominál. Tudjuk, milyen fontosak a 16. század végén a majnai találkozókat, ahol nemcsak az összes német könyvkereskedő, de a jelentős európai kiadók is évente kétszer összegyűlnek, hogy kicseréljék kínálatukat és rendezzék számláikat. Így az európai könyvkereskedelem központja az a Németország lesz, amelynek egyálta-

lán nem volt üzenete a világ számára, de amelynek mindig nagyon sok nyomdása volt, és ezen kívül minőségi piacot is jelentett.

Mindazonáltal, ha azt kutatjuk, hogy melyek voltak a legjobban fejlődő központok, ezeket talán – Frankfurt kivételével – nem is Németországban, hanem a császárság szélein kell keresnünk, egyrészt a Genfi-tó partjain, másrészt a Németalföldön.

1590 táján valóban virágzik a genfi nyomdászat. Úgy negyven év óta Kálvin városa elvonja Lyon és Párizs legjobb nyomdászainak, legtevékenyebb könyvkereskedőinek egy részét; változatlanul továbbít pamfleteket, bibliákat és zsoltároskönyveket Franciaországba, ahol a kálvinista nyomdászok és könyvkereskedők személyében raktározókra és terjesztőkre talál: ugyanakkor a De Tournes-ok, Estienne-ek, Vignonok és hamarosan a Chouet-k megsokszorozzák a tudományos kiadásokat, amelyekből sokat a híres királyi görög betűsorozattal nyomtatnak ki, amit Henri Estienne-nek sikerült magával hoznia, és ami eltejedt egész Franciaországban, de még Németországban és Németalföldön is, az amszterdami és a leideni protestáns cégek közvetítésével.

Pedig a 16. század végén, amikor a Londonban koncentrálódó angol nyomdászat a kontinensétől eltérően fejlődik, elsősorban Németalföld és Flandria felé kell fordítani tekintetünket. Csak másodlagos központnak látszik Amszterdam, ahol csak a Commelinek kezdenek bele a nagykereskedelembé Genffel és Heidelberggel fenntartott kapcsolataiknak köszönhetően; de a leideni nyomdák munkájának minősége már igen elismert. Délebbre főleg Antwerpen látszik nagyon nagy könyvkiadó központnak Plantin óta. Plantin utódai, a Moretusok áttérve az ellenreformáció szolgálatára, egy jól felszerelt és rendkívül fontos nyomdával rendelkeznek, melyhez ráadásul egy öntöde és egy könyvkötő műhely is tartozik. Megsokszorozzák a tudományos és vallásos kiadásokat; a tudományos munkáknál Justus Lipsius segíti őket, kiadványaik illusztrálását pedig Rubens irányítja. Manutius szerencsés vetélytársai a liturgikus kiadványok terén már Velencét is utolérik, és nem érik be azzal, hogy ezeket a II. Fülöp által kormányzott országokban terjesszék, bármilyen kiterjedtek legyenek is azok. Mellettük a kor legjobb vésnökei, nagy műhelyekbe gyűlve, egyre több vallásos képet készítenek, amiket a Jézus Társaság atyái rendelnek meg azért, hogy egész Európában terjesszék őket. Eközben négy vagy öt nagy könyvkiadó vállalat – a Bellère-eké, a Nutiusoké, a Phaesusoké, a Keerbergereké, a Verdusseneké – társaságba egyesülve adja ki a leuveni patrisztikai vagy teológiai doktorok műveit, és – átvéve a stafétabotot Spanyolországtól – jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy megismertessék

Európával az alcalai vagy a salamancai teológusok munkáit és Luis de Granada országa spiritualista szerzőinek nagy jelentőségű írásait.

* * *

Érdemes megvizsgálni a protestáns Genf és a „legkatolikusabb” Antwerpen között álló Lyon helyzetét. Ez a város egyúttal hagyományosan Párizs legjobb üzlettársa és legnagyobb konkurense, így indokolt a többi központnál egy kicsit alaposabban foglalkoznunk történelmével és küldetésével.

Talán Antwerpen kivételével sehol máshol nem jelenik meg a nyomdászat már a kezdetek kezdetén annyira nyilvánvalóan a kapitalizmus leányaként, mint ebben a vásárai miatt nagyvárosi rangra emelt kereskedővárosban, melynek viszont a király bizalmatlansága miatt nem lehetett egyeteme és parlamentje. Jellemző, hogy még csak egy maréknyi klerikus és jogász érdeklődött a könyvek iránt, amikor egy gazdag polgárnak, Barthélémy Buyernek az az ötlete támadt, hogy letelepít egy nyomdászt, és városából könyvexportáló központot hoz létre, Franciaország déli részét és főleg Spanyolországot megcélozva. Így hatalmas gazdagságot hoz létre, míg Lyon földrajzi helyzete miatt szüntelenül újabb és újabb német származású nyomdászt vonz magához. Majd a 16. század első felében Lyon egyre jobban italianizálódik, s egyúttal – egyfajta kikristályosodás következtében, melyet a nyomtatás is szolgált – igen eredeti humanizmus bontakozását teszi lehetővé. Ugyanakkor itt indul új fejlődésnek a nyomdászat, a könyvkészítők pedig maréknyi könyvkereskedőt látnak el – franciákat, mint például a Vincent-ok, a La Porte-ok, a Frelonok, a Sennetonok vagy még gyakrabban olyan nagy velencei vagy firenzei könyvkiadó-családok sarjait, mint a Portonariüsek, a Gabianok és a Giunták.

A lyoni nyomdák tán még a párizsiaiaknál is tevékenyebbek voltak. Százával találunk itt nyomdászokat, akiknek aktív csoportját zavargások, sztrájkok – és néha háborúk – élén láthatjuk, s melynek sok tagja hamarosan a reformáció híveként fennhangon hirdette meggyőződését. Ilyen körülmények között egyáltalán nem kell csodálkoznunk azon, hogy már az 1540-es, 50-es évektől sok lyoni nyomdász menekült Genfbe, ahol az egyetem bizalmatlansága és a cenzúra szigora miatt emigrációba kényszerült párizsi mesterekkel találkoznak.

Mindazonáltal hosszú ideig, távol a központi hatalomtól, a protestantizmusra áttért nagy könyvkereskedők városukban maradnak, ahol vallásos tevékenységet végeznek, mely annál hatékonyabb, minél diszkré-

tebb marad. De ebben az időszakban a Saone partján nehezebbé válik az élet: a kézimunka és az ipari előállítási árak immár magasabbak Franciaországban, mint külföldön, és hirtelen visszavonulnak az olasz kereskedők, akik olyannyira elősegítették a város felvirágoztatását. Márpedig ettől kezdve Genf – mely egy századdal korábban áldozatául esett vetélytársa dinamizmusának – a nyomdászatban bőséges és kevésbé követelőző menekült munkaerővel rendelkezik; ráadásul számos papírmalom is működik Kálvin városa környékén. Ettől kezdve ide áramlik a menekülő lyoni tőke. A leggazdagabb lyoni könyvkereskedő, a protestáns Antoine Vincent is, bár lyoni polgár marad, ideköltözik, és fiára és szüleire bízva franciaországi műhelyének irányítását. Hasonlóképpen 1568-ban Claude Senneton, 1571-ben Barthélémy és Henry de Gabiano, majd 1572-ben Barthélémy és Sébastien Honorat települnek át, fenntartva a kapcsolatot otthon maradt családtagjaikkal. Végül 1585-ben a fiatalabb Jean de Tournes telepítette át másfél évszázadra vállalatát. Azok a katolikus vagy protestáns könyvkereskedők, akik Lyonban maradtak, egyaránt úgy vélték, az üzlet független a vallástól, és előszeretettel dolgoztattak genfi nyomdákkal. Okkal panaszkodtak tehát a lyoni nyomdászok leleplezve városuk könyvkereskedőit, akik Lyonban kiadványaiknak csak címét és előlapját nyomtatták, hogy a katolikus világban Lyon neve alatt terjeszthessék, miközben semmit nem ott készítenek, és a könyvek, melyek a Rajnán keresztül, a Földközi-tengeren, a Loire-on és Nantes-on át a nagyon katolikus Spanyolországba jutnak, igen gyakran valójában a kálvinista Genf álcázott termékei.

Ilyen körülmények között megállapíthatjuk, hogy a lyoni könyvkereskedelem a század végére hanyatló korszakot ér meg. 50 évvel korábban ez volt a harmadik könyvkereskedő város, jelenleg viszont alárendelt helyzetbe szorult, mint ahogy ezt az 1591–1600-as adataink bizonyítják. Ezzel szemben Párizs kedvezőbb helyzetbe került, meg fogjuk látni, hogy miért.